

МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ТУРЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: КООРДИНАТИ КАНОНУ

Роз Г. В.

Своєрідним підсумком літературних пошуків турецьких письменників ХХ століття став задекларований у 2004 році Міністром освіти Туреччини Хюсейном Челіком перелік творів, обов'язкових, ба, офіційно пропагованих, для вивчення і прочитання у середніх та вищих навчальних закладах. Серед основних літературних творів (“100 Temel Eser Listesi”) 73 – належать турецьким авторам, а решта – переважно тюркським, приміром, останню позицію займає відомий киргизький письменник Дженгіз Айтматов. У спробі окреслити національний канон крізь призму творчості центральних авторів, Хюсейн Челік не дотримується чіткого хронологічно порядку чи естетичного критерію, котрий, приміром, у “Західному каноні” Гарольда Блума, виявився домінантним. Перелік починається зі збірника виступів першого президента турецької республіки Мустафи Кемалю Ататюрка “Нутук” (виголошеного у 1927 р. у Національній асамблеї), що безсумнівно вказує на пріоритетність соціально-історичних контекстів. Вочевидь, ідеологія відіграла значну роль у формуванні літературного канону, котрий виявився продуктом винятково класових, расових, гендерних та національних інтересів.

Не дивно, що задекларований канон викликав запеклу дискусію у літературних колах, яка розгорнулася на сторінках авторитетного турецького часопису “Варлик”. Редакція журналу підготувала п'ять запитань, котрі було запропоновано до уваги групи респондентів із тринадцяти осіб, серед останніх були освітяни, літературні критики, письменники та представники Міністерства освіти¹. Перелік названих запитань та коментарі респондентів було надруковано у жовтневому номері часопису “Варлик” за 2004 рік. Для цілкового розуміння ситуації звернімося до зазначеного матеріалу. З огляду на формулювання переліку запитань, відразу можна збагнути, наскільки проблема канону в межах рецепції традиції є актуальною для сучасного літературно-критичного дискурсу Туреччини. Ось питання:

1. Наскільки запропонований список відображає динаміку розвитку турецької літератури та її інтелектуальний поступ?

2. Чи вважаєте ви недоліком цього переліку ту обставину, що сучасні турецькі письменники не увійшли до нього?

3. Чи, на ваш погляд, турецьку літературу, окреслену згаданим переліком, відібрано у відповідності до її канону та класичних творів?

4. Як ви гадаєте, чого навчить учня/студента цей перелік і як сформує його особистість?

5. Чи є ознайомлення учнів з цим переліком літературних творів тим орієнтовним мінімумом, достатнім/необхідним для отримання якісної освіти, чи, можливо, варто підтримати цей напрямок комплексом дисциплін культурно-цивілізаційного характеру? [Varlık 2004, 5–9].

Відтак, редакція журналу уповні задекларувала свій критичний метод та свою систему координат щодо канонічного переліку літературних творів. Адже книжки у списку та відповіді на питання демонструють, з одного боку, наскільки значимою та впливовою є кемалістська національна традиція в Туреччині навіть зараз, через 75 років після заснування Турецької республіки у 1923 р. Ідеологічна маркованість літературних творів з названого переліку очевидна і вказує на те, що соціальний реалізм, будучи головним модусом вираження, репрезентує офіційний “літературний канон” Туреччини [Sagaster 2009, 64]. У цьому сенсі доречно зупинитися на специфіці згаданої національної традиції, монолітною ідеєю якої є кемалістський монолінгвістичний та монокультурний дискурс, зорієнтований на Захід. Медіаторами кемалістських ідей та пропагандистами кемалістської ідеології були Якуб Кадрі Карасманоглу, Галіде Едіб Адивар, Решад Нурі Гюнтекін та Рефік Галід Карай – письменники, творчість яких увійшла до зазначеного переліку. З іншого боку, дискусія навколо журналу демонструє поступову модифікацію літературного канону в Туреччині. Більше того, з’являються міркування щодо виокремлення щонайменше двох канонів, які відображали б дві основні віхи у розвитку турецької словесності до республіканського періоду і власне республіканського, чи бодай розрізняли погляди письменників лівоцентристського та правоцентристського характеру. Так, німецька дослідниця Борте Сагастер переконливо доводить, що внесення таких абсолютно протилежних за поглядами та переконаннями письменників, як Назим Хікмет (представник лівого інтернаціоналізму) й Неджіп Фазил Кисакюрек (представник турецького

ісламізму та містицизму), до одного списку є занадто сміливим та контрверсійним рішенням [Sagaster 2009, 64]. Адже два письменники, попри відмінність у поглядах, постійно перебували в опозиції до представників кемалістських ідей, ба, – критикували цю ідеологію. Прикметно, що інші письменники, приміром, Ніхад Самі Банарлі (не схвалював ідею впровадження турецької мовної реформи) та Саміха Айверді (релігійно-консервативна письменниця раннього республіканського періоду, котра почасти автобіографічно описувала у своїх романах непривабливе минуле Османської імперії), попри нищівну критику за своє дисидентство, та увійшли до переліку “Ста фундаментальних творів”.

Повертаючись до моделі кемалістської ідеології, що утворює кістяк офіційно затвердженого канону, наведемо цікавий коментар провідного літературного критика Гасана Бюлента Кахрамана щодо “формотворчих” завдань переліку літературного канону. Його коментар четвертого питання анкетування, ініційованого журналом “Варлік”, більш ніж переконливий. Проілюструємо цитатою: “...звичайно, ознайомлення із цим переліком буде корисним і навчить чогось. Проте (перелік) впливатиме на студента/учня та формуватиме його відповідно, як мені здається, до того прототипу особистості, котрий ми маємо намір створити. Дефініція цього прототипу очевидна – це особистість з великої літери – націоналіст, консерватор, людина високих моральних цінностей, котра з повагою ставиться до старших і приязню до молодших, людина, котра присвятила своє життя служінню країні і вірить у святість своєї країни. Проте я не думаю, що цього достатньо. Адже нам потрібні громадяни вільні, критично-мислячі індивіди з помірним дисидентством” [Varlık 2009, 12–13]. Проводячи паралель зі змістом присяги турецького школяра², Г. Б. Кахраман наголошує на очевидній прірві між ідеальним прототипом особистості (звісно, у своїй власній інтерпретації) та тенденцією формування особистості громадянина Туреччини на націоналістичних ідеалах 30-тих років ХХ століття.

Вочевидь, дебати довкола “Ста фундаментальних робіт” окреслюють природу літературного канону, визначаючи, наскільки вагому роль у його формуванні відіграє ідеологія відносно прерогатив естетичної позиції. Однак, допоки естетика не сприйматиметься як маскування соціо-політичних інтересів, стимули до читання та письма, у підсумку, артикулюватимуться “прагнен-

ням сягнути свободи й самотності з єдиною метою: зустрітися з великим” [Блум 2007, 597]. З останнього формується естетичний досвід, який залишає осторонь визначення канону як списку книг для обов’язкового прочитання, і актуалізує спробу відшукати єдину для всіх мультикультурну та багатозначну канонічну книгу. У цьому сенсі окреслюється явище “екстра-канону”, проявлення якого в турецькій літературі уможлиблюється після останнього *coup d’etat* у 1980 році.

Парадигма “екстра-канонічної” турецької літератури окреслена кількома важливими рисами. По-перше, названа література вже за своїм визначенням несе риси маргінального явища, адже вона розвивається, незалежно від наріжного кемалістського монолінгвістичного та монокультурного дискурсу, ставлячи під сумнів визначення “одна нація – одна література”. По-друге, пропонує ширший мультикультурний спектр літературних тем, форм, ба мов³. Переважна більшість “екстра-канонічних” текстів виходять друком за рахунок неурядових видавництв, число яких останнім часом стрімко зростає. Найбільшими та найвпливовішими серед них є видавництва фінансових інституцій, приміром, *Yapı Kredi* та *İş Bankası* та засновані у 1980 р. приватними видавцями з метою вибудування дискусійного простору для суспільства нового зразка друкарні (*Metis Yayınları* та *İletişim Yayınları*). Крім того, екстра-канонічна турецька література відкрита до всіх різновидів експериментальних форм постмодерного письма, а наріжними її жанрами, пропагованими впродовж останніх двадцяти років, стають непопулярні раніше магічний реалізм та новий історичний роман. Іншими домінантними жанрами турецької літератури згаданого штибу, на погляд німецької дослідниці Бьорте Сагастер, є кримінальна фантастика (*crime fiction*) та наукова фантастика (*science fiction*)⁴ [Sagaster 2009, 69].

Важливою особливістю “екстра-канонічної” літератури є та обставина, що частково тексти написано авторами, котрі не належать до етнічної чи/або релігійної більшості. Приміром, письменники Маріо Леві (“Не дійти до міста” (“*Bir Şehre Gidememek*”, 1990), “Стамбул – місто-казка” (“*İstanbul Bir Masaldı*”, 1997), “Як темніло, куди ви зникли?” (“*Karanlık Çökerken Neredeydiniz?*”, 2009)), Муратхан Мунгач (“Кадоре” (“*Çador*”, 2004), “Уп’ятьох” (“*Beşpeşe*”, 2004 у співавторстві з Пинар Кюр, Еліф Шафак, Дже-ліль Окерем та Фарек Улаем), “Прокляття оленів” (“*Geyikler*

Laneti”, 1992)), Мигирдіч Маргосян (“Гявурський квартал” (“Gavur Mahallesi”, 1992)), Мегмет Узун (“Мова та роман” (курдською – “Ziman û Roman”, 1997)), “Гранатовий цвіт: роздуми над культурним плюралізмом” (“Çokkültürlülük üzerine denemeler”, 1995)) попри своє єврейське, вірменське та курдське походження та відмінну культурну і етнічну приналежність, успішно ввійшли у сучасний літературний дискурс Туреччини. Важливо, що творчість цих письменників суперечить монокультурному кемалістському дискурсу, проте себе вони ідентифікують представниками сучасного турецького письменства, а турецьку мову використовують як головну у своїй творчості та житті.

Відтак, наштовхуємося на думку, що входження мультикультурного фактора до літературознавчого дискурсу залежить від того, наскільки в художніх творах втілюється різноманітний досвід мультикультурних суспільно-історичних умов та взаємин. Мультикультуралізм як літературна тема, на думку німецького тюрколога Катаріни Дуфт (Catharina Dufft), окреслюється у турецькій словесності вже в 80-х роках ХХ століття. Підґрунтям цьому слугують дещо контroversійне потрактування культурної пам’яті та визначення координатів канону літератури нового зразка. В рамках дискусій щодо канону література постає своєрідним медіумом культурної пам’яті. Конструювання та спроби відтворення культурної пам’яті актуалізували проблему ідентичності. Отже, мультикультуралізм не лише привернув увагу до етнічних спільнот, а й підготував простір для дискусій про функціонування змаргіналізованих етнічних ідентичностей всередині домінантної національної ідеології, певною мірою, репресивної щодо них. Як наслідок, “маргінальність перетворилася на безпрецедентне джерело творчої енергії” [Spinner-Halev 1999, 11]. У цьому контексті промовистою є ґрунтовна розвідка турецького літературознавця Нюкета Есена під назвою “Нургідіч Маргосян та Мегмед Узун: досвід культурного плюралізму в Діярбакірі” (Nurgirdiç Margosyan and Mehmed Uzun: Remembering Cultural Pluralizm in Diyarbakir) [Esen 2009, 129]. Оригінальне потрактування проблеми змаргіналізованих етнічних ідентичностей артикулюється і в творчості представниці жіночого струменя у турецькій літературі Айли Кутлу. У своєму доробку письменниця фокусує увагу на вірменському питанні. Ця обставина привернула увагу літературних критиків. В результаті маємо розлогу статтю Карін Швейсґут (Karin Schweissgut) «Спогади

про втрачену вірменську ідентичність: “Джан кушу” Айли Кутлу» (Memories of a Lost Armenian Identity: Ayla Kutlu’s “Can Kusu”).

Серед письменників-аутсайдерів чи тих, котрі репрезентують турецьку літературу “екстра-канонічного” зразка чільне місце займає й Нобелівський лауреат 2006 року Орхан Памук. Прозаїк є найвідомішим представником нових тенденцій у турецькій літературі, які розвинулися після the coup d’etat у 1980 році. Памук репрезентує експериментальне письмо, далеке від наслідування турецького соціального реалізму і суміжне з літературою постмодерного зразка [Ecevit 2006, 96]. У його романах Османська історія та культура зображуються як плацдарм для формування турецької історії та культури, відтак Туреччина постає своєрідним конгломератом нового і традиційного, унікального поєднання східної та західної культури. Відповідно, Памук у своїх творах робить спробу окреслити модель турецької ідентичності, по суті відмінну від тієї, яка пропагується меїнстрімом. Відтворення мультикультурного османського минулого через призму сьогодення моделює нове майбуття, сформоване на традиції та культурних надбаннях поколінь.

У турецькій літературно-критичній думці намітилося неоднозначне ставлення до постаті Орхана Памука та його творів. Міжнародне визнання письменника не виявилось тим безпечальним чинником, що мав би слугувати абсолютній популярності Памука на батьківщині. Речники ультранаціоналістичних та кемалістських кіл неодноразово критикували письменника за відвертий орієнталізм, загравання з Заходом, підтримку імперіалістських сил у спробі підірвати цілісність країни, невідстоюванні інтересів Туреччини супроти світових інтересів, ба, звинувачували у підпільній співпраці з сіоністами. Відносно самих творів, Памука критикували за огріхи у художній площині, зокрема, до подібної критики вдавалися письменники Адалет Агаоглу та Гільмі Явуз. Звісно, експериментальна форма його письма, відмінна від панівного ідеологічного руслу та наближена до художньо-естетичної моделі, фавор письменника відносно постмодерного плюралізму значень йшли врозріз з традиційним соцреалістичним дискурсом державної ідеології кемалістського зразка, що не приділяв особливій уваги мультикультурній проблематиці. Дискусії щодо творчості О. Памука, які, на разі, не втратили своєї актуальності, набули нової динаміки, щойно письменник почав публічно коментувати, закордоном зокрема, так звані “темні плями” турецької

історії. Мова йде про інтерв'ю Памука швейцарській газеті *Der Tagesanzeiger* (6 лютого 2005 р.), в якому він згадав про вбивство одного мільйона вірменів та тридцяти тисяч курдів. Політичні коментарі історичних подій знаменували новий період творчості письменника, визначаючи нові координати літературного канону.

Романіст у своїх чисельних виступах та публікаціях підкреслено акцентує увагу на мультикультуральному вимірі своєї творчості, пропонуючи власну модель, котру, на наш погляд, доцільно охарактеризувати як “інтеграція без асиміляції”. Прикметно, що виступ Памука під час урочистого відкриття Франкфуртської книжкової ярмарки-2008, почесними гостями котрої номінувалися саме представники турецької літератури, був присвячений входженню мультикультурного фактора до літературознавчого дискурсу. Однак, особливо промовистою у названому ключі стала лекція з літератури, виголошена Памуком під час вручення нобелівської премії. І дійсно, “Батькова валіза” окреслила не лише філософсько-естетичні концепти творчості письменника, а й наголосила на активному потенціалі адаптації турецько-мусульманської культури.

Німецька дослідниця Бьорте Сагастер, аналізуючи сучасну турецьку літературу, вирізняє окрему когорту письменників, котрі своїми творами окреслюють релігійно маркований літературний струмінь, відтак, йдуть всупереч меінстриму. Таким чином, формується література “анти-канонічного зразка”, яка абсолютно заперечує ідеологію кемалістського дискурсу [Sagaster 2009, 70]. До згаданих письменників Бьорте Сагастер зараховує Юксель Шенлер та Еміне Шенлікоглу, Оркуна Учара та Бурака Турна.

Активна громадська позиція та просвітницька діяльність письменниць Шуле Юксел Шенлер та Еміне Шенлікоглу окреслена пропагуванням релігійних ідеалів, зокрема, осягнення сутності поняття “хідаєт” (шлях релігійного просвітлення). У своїх творах авторки акцентують увагу на релігійних цінностях та засуджують європейський стиль життя. Твори названих письменниць виходять великими накладками з розрахунком на жіночу аудиторію читачів.

Шуле Юксель Шенлер розпочала письменницьку діяльність у досить ранньому віці, багато друкувалася у газетах, що відстоювали права жінок, і започаткувала спеціальні рубрики, які висвітлювали проблеми жіноцтва Туреччини (газети: “*Kadın Gazetesi*”, “*Yeni İstiklal*”, “*Seher Vakti*”, “*Hür Söz*”, “*Babıalide Sabah*”). Шенлер,

попри походження з аристократичної сім'ї, проєвропейських поглядів, перейнялася ідеями джемаату Саїда Нурсі, згодом увійшла до джемаату “Чаршамба” Махмуда Устаосманоглу. Відстоюючи право жінок навчатися у вищих навчальних закладах Туреччини не знімаючи хустки, здобула широке коло прихильників серед впливових верств населення. У 1971 році Шенлер звернулася з відкритим листом, надрукованим у газеті “Бугюн”, до президента Туреччини Джемдета Суная, звинувачуючи останнього в антидемократичних діях відносно жіноцтва, за що отримала покарання – ув'язнення протягом дев'яти місяців. Культовим романом Юксель Шенлер є “Вулиця спокою”, за котрим було знято кінострічку під назвою “З'єднані долі”, за участю відомих акторів Іззет Гюнай та Тюркан Шорай. Найяскравішими творами доробку письменниці стали романи “Хідаєт” (Hidayet), “Що з нами трапилося?” (Bize Ne Oldu), “Все заради Ісламу” (Herşey İslam İçin).

Послідовницею ідей та поглядів Шуле Шенлер стала адвокат за професією Демет Тезджан, всенародне визнання котрій принесло авторство біографічної розвідки “Історія однієї течії: Шуле Юксель Шенлер” (Bir Çığır Öyküsü), 2007 р. Радикальнішою у поглядах виявилася письменниця Еміне Шенлікоглу⁵. Її романістика є популярною у консервативних колах Туреччини та за її межами у численних перекладах (“Як ви приєдналися до нас?” (“Bize Nasıl Kıldınız?”), 1988; “Жінок пригнічують жінки” (“Kadınları Kadınlar da Eziyor”), 1997; “Троянда християнства” (“Hıristiyan Gülü”), 2000; “Марія” (“Maria”), 2002).

Окрім літератури ісламського спрямування до названої категорії зараховують письменників, що, всупереч ідеалам матеріалістичного Заходу, своїми творами відстоюють ультранаціоналістичні інтереси, які фашистсько-імперіалістськими характеристиками унеможливають свою сумісність з національним каноном. Домінуючим жанром названої літератури є трилер (gerilim) чи кіберпанківський роман, а найяскравішим прикладом можна вважати роман О. Учара та Б. Турна “Металева буря” (Metal Fırtınası), 2004 р. У романі змальовано майбутню війну між Сполученими Штатами та Туреччиною, перемогу в якій здобуває Туреччина. Роман несе ознаки кітчу, він глибоко ідеологічний і можна лише уявити його популярність серед масового читача.

Прикметно, що своєрідною відповіддю на посилення “антиканонічної” літератури є спроба письменників вкотре привернути

увагу до націоналістичних тенденцій, що були панівними у перші роки республіканського періоду. Для прикладу звернімося до надзвичайно популярної книжки Тургуту Озакмана “Ці запальні турки” (Şu Çılgın Türkler), 2005 р. Книжка, яка описувала надзвичайно складні умови повоєнної Туреччини, коли європейські імперіалісти вдалися до спроби захопити Анатолію, мала надзвичайний успіх. Так, протягом одного року, вже на грудень 2006-го книжку було перевидано 338 разів. Озакман отримав нагороди державного зразка відомих освітніх інституцій Туреччини (звання почесного доктора університету Йедітепе, м. Стамбул; університету 19 травня, м. Самсун; Османгазійського університету, м. Ескішехір; Егейського університету, м. Ізмір та Анкарського університету, а також нагорода “За внесок у розвиток суспільства” (Topluma Katkı Ödülü) університету Сулеймана Деміреля, м. Іспарта).

Як бачимо, висвітлення картини сучасної турецької літератури, в аспекті визначення координат канону, співвідносно до мультикультурних тенденцій демонструє контрверсійну ситуацію, коли об’єктивний погляд на мультикультурне минуле Туреччини стає можливим за рахунок представників “екстра-канону”, письменників, котрі позбавлені ідеологічних чи релігійних упереджень. Зокрема, зосередженість сучасної турецької літератури на проблемі ідентичності особливо значима для тематичних і художніх змін, які відбуваються останнім часом. Адже, таким чином, репрезентується природа та специфіка мультикультурного нарративного твору, який декларує жанр роману як своєрідну модель трансформації універсальної мови міжкультурної рівності, в той час, як діалог культур та відокремлених етнічних систем формує джерело тематики мультикультурних романів.

---

¹ Абдула Учман (професор літератури), Агмет Октай (поет та журналіст), Біляль Зія Текін (викладач університету), Емін Оздемір (літературний критик, видавець), Фейза Хепчїлінгірлер (письменниця), Фюсун Акатли (літературний критик), Гасан Бюлент Кахраман (літературний критик), Мегмет Г. Доган (літературний критик), Неджат Бірінджі (представник Міністерства освіти), Семіх Гюмюш (журналіст), Туран Коч (літературознавець), Унсал Оскай (професор літератури), Юсуф Чотуксокен (літератор).

² Згадана присяга, введена у повсякденне шкільне життя ще з 1932 року міністром освіти Туреччини Решітом Галіпом,

артикулюється наступним чином: “Türküm, doğruyum, çalışkanım. Yaşam küçüklerini korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu, budunumu özümden çok sevmektir. Ülküm, yükselmek, ileri gitmek. Varlığım Türk varlığına armağan olsun!” (Я – турок, я – чесний, я – старанний. Взірцем для мене є вдосконалення та поступ вперед. Мій закон – захищати менших та поважати старших, любити свою країну та народ більше за себе. Всю свою сутність я ставлю на пожертву турецькій екзистенції!).

³ Вірменська та курдська. Вірменсько-турецьке видавництво Aras Yaıınevi, м. Стамбул, засноване у 1993 р. провадить двомовну видавничу політику.

⁴ Яскравою ілюстрацією може стати дебютний роман Алгана Сезгінтюреді “Зброя вбивці” (Katilin Şeyi), 2006.

⁵ Детальніше можна ознайомитися з творчістю письменниці на сайті www.eminesenlikoglu.org

ЛІТЕРАТУРА

1. Блум Г. **Західний канон: книги на тлі епох** / Пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа. Київ, 2007.

2. **Концепція мультикультуралізму**. Київ, 2005.

3. **Глостанова М. В. Проблема мультикультуралізму и література США конца XX века**. Москва, 2000.

4. **Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures**. London, 1989.

5. **Esen Nüket. Mıgırđıç Margosyan and Mehmed Uzun: Remembering Cultural Pluralizm in Diyarbakır** // Turkish Literature and Cultural Memory. Wiesbaden, 2009.

6. **Spinner-Halev Jeff. Cultural Pluralizm and Partial Citizenship**. In Multicultural Questions, ed. Ch. Joppke and S. Lukes. New York, 1999.

7. **Sagaster Börte. Canon, Extra-Canon, Anti-Canon: On Literature as a Medium of Cultural Memory in Turkey** // Turkish Literature and Cultural Memory. Wiesbaden, 2009.

8. **Uzun Mehmed. Nar Çıçekleri: Çokkültürlük üzerine Denemeler**. İstanbul, 2006.

9. **Yıldız E. Orhan Pamuk’u Okumak**. İstanbul, 2006.

10. <http://www.varlik.com.tr/dergiArsiv.aspx>